

תוכן העניינים

ט	בפתח המהדורה העברית
יא	פתח דבר
יז	שלמי תודה למהדורה האנגלית
1	פרק ראשון: הרמב"ם ותרבות אגן הים התיכון
3	תרבויות ים־תיכוניות
8	הרמב"ם כהוגה ים־תיכוני
16	אופקים
23	שינויים בעולם היהודי
29	הרמב"ם ורס"ג
31	פרק שני: הרקע התיאולוגי של הגות הרמב"ם
31	תיאולוגיה אסלאמית
33	כלאם: נוצרי, מוסלמי, יהודי
49	מינות יהודית ומוסלמית
68	פרק שלישי: פונדמנטליסט מווחדי?
68	המווחדון
75	הרמב"ם והמווחדון
78	היבטים הלכתיים
90	תיאולוגיה
93	פרשנות ומחשבה מדינית
102	פילוסופיה ואסטרונומיה
105	סיכום

107	פרק רביעי: המשך הארוך: הרמב"ם כחוקר דתות
107	הצבאים
134	הרמב"ם כהיסטוריון של הדת
141	"עם חכם ונבון"? דת ההמון
157	פרק חמישי: הוגה ביקורתי: הרמב"ם כמדען
157	רפואה ומדע
174	"הזיות": הרמב"ם על פסאודו-מדע
	פרק שישי:
193	"ממשה עד משה": השגת שלמות על פי הרמב"ם
193	"האושר ששיג האדם": העולם הבא בהגות הרמב"ם
208	דיני נפשות: פולמוס תחיית המתים
230	"ויבוא גוי צדיק": הפילוסוף כמנהיג
237	אחרית דבר
241	ביבליוגרפיה
299	מפתח

פתח דבר

ספר זה מוקדש להוגה מרכזי אחד בן ימי הביניים, משה בן מימון (1138-1204), ולבחינתה של הגותו בהקשרה ההיסטורי והתרבותי. תיאורו של הרמב"ם כהוגה (ולא, למשל, כפילוסוף) נובע מן האופן שבו הגדיר בעצמו את המחשבה: "המחשבה (פְּכָרָה) היא ממה שמיוחד לאדם ונספח לצורתו".¹

כפי שמעידות המילים הללו, שנבחרו בקפידה, בעיני הרמב"ם המחשבה כשלעצמה אינה זהה עם השלמות האנושית, ואף אינה מבטיחה את השגתה של שלמות זו. המחשבה נוגעת לכל רובדי התחום התיאורטי, וכן לתחום הפרקטי, וניתן אף להשחית אותה כך שתכוון לדברים שפלים.² כשתהליך החשיבה מופרע "במחשבה ראשונה (באוול פכרה)", ינבעו ממנו, קרוב לוודאי, רעיונות בלתי בשלים, שגויים ומזיקים.³ אך כאשר נעשה בה השימוש ההולם את צורת האדם, היא מכינה את האדם להיעשות אדם בכל מעשיו: הפרטיים והקיבוציים, הגופניים והשכליים.

הרמב"ם כתב על פילוסופיה ועל תיאולוגיה, על רפואה ועל ההלכה, והיה מנהיג קהילה ורופא פעיל. בכל פעולותיו אלו הוא הונע מתוך אותה כמיהה לחשוב באופן נאות ולכוון את מחשבותיו

1 מורה נבוכים ג, ח (דלאלה: 313, מורה נבוכים: 445).

2 על כוחו של האדם "להפנות מחשבתו" (יתג'ה בפכרה) הן למושאים נעלים הן לשפלים, ראו מורה נבוכים א, י (דלאלה: 24, מורה נבוכים: 45).

3 מורה נבוכים א, כו (דלאלה: 37, מורה נבוכים: 63).

כלפי מעלה. כדי להבינו עלינו לפנות אפוא להגותו בכללותה, כמשקפת היבטים שונים של הוגה אחד ויחיד.

ספר זה אינו מציג תמונה שלמה של הגות הרמב"ם, ואף אין הוא שואף לכך. ספרים רבים מציעים סינתזה של הידע שיש בידנינו על אודות הרמב"ם: חלקם פרי מאמץ משותף, שקובץ לאסופות מאמרים, חלקם מונוגרפיות, ויש ביניהם ספרים מרשימים, מלומדים וחריפים. ספרות ענפה הוקדשה גם לבירורן של שאלות ספציפיות בהגותו של הרמב"ם. עמדותיו בשאלות פילוסופיות יסודיות ובסוגיות דתיות כגון בריאה יש מאין, נבואה וגזירה קדומה נותחו והיו מושאי ויכוחים מלומדים, ומחקרים חדשים ומעוררי עניין בשאלות אלו ממשיכים להופיע. הספר הנוכחי נוגע בסוגיות אלו רק מפעם לפעם, ובקצרה. גם אין ספר זה מוקדש לתת־תחום מסוים בחקר הרמב"ם: פילוסופיה, או הלכה או מדע. לכל אחד מן הנושאים הללו מוקדשת ספרות מקפת שעודנה גדלה במהירות. יתר על כן: רק מעט מזער מספרות מחקר זו מצא את מקומו בהערות שבשולי ספר זה. הערות השוליים נועדו להכיר בחובי האינטלקטואלי והמחקרי ולהצביע על מגוון הפרשנויות האפשרי. ספר זה אינו חותר לסכם את מקומו של הרמב"ם באף אחד מתתי־התחומים הללו, ואף אינו מתיימר לעדכן את הביוגרפיה, או הביוגרפיה האינטלקטואלית, של הרמב"ם. תחת זאת הוא שואף להציע מה שניתן לכנות "ביוגרפיה תרבותית":⁴ קשריו של הרמב"ם עם מורשתו התרבותית וההיסטורית רבת הפנים, וכיצד השפיע עליו הקשר תרבותי זה ועיצב את הגותו.

גישה זו אף הכתיבה את השימוש שעשיתי במקורות השונים. בעוד שחלק מחוקרי הרמב"ם בני זמננו נוטים לייחס למקורות הלא־יהודיים ערך משני, כעדות מסייעת בלבד, ואף לבטל את ערכם,⁵ מקורות אלו נתפסים כאן כבעלי חשיבות ראשונה במעלה לשם הערכת פועלו של הרמב"ם. ערכם הייחודי נקבע, כמו ערכם של

4 אני מודה למרק סילק על שהציע צירוף זה.

5 ראו, למשל, דווידסון, הרמב"ם: 17-18 ו-517, הערה 137 (על אלקפטי).

המקורות היהודיים, על פי הנושא שעל הפרק ובהתאם לאיכותו של כל מקור ומקור. יתר על כן: בנוגע למקורות שבהם השתמש הרמב"ם עצמו נוקטים חלק מן החוקרים גישה מחמירה, שהיא למעשה גישה מינימליסטית. בעיני האוחזים בגישה זו, כל הצעה שלפיה עמד לפני הרמב"ם מקור לא־יהודי כלשהו מעוררת התנגדות, ונדרשת הוכחה פוזיטיבית שכך אכן היו פני הדברים.⁶ הנחת העבודה שלי היא שהרמב"ם, שציטט את מקורותיו רק לעתים נדירות, קרא את כל שעלה בידו, ולא הייתה לו כל התנגדות לעיון בכתבים התיאולוגיים וההלכתיים שכתבו לא־יהודים, לא כל שכן כשהעריך את המחבר. מלכתחילה, אם כן, ועד שיוכה אחרת, אני מניחה שככלל, הרמב"ם הכיר את הספרים החשובים של תקופתו, הן אלו שנפוצו במערב הן אלו שהיה יכול לקרוא במצרים. כפי שיתברר בעמודים הבאים, הנחה זו כשלעצמה תאפשר לנו לחשוף מקומות שבהם דברי הרמב"ם אכן מגלים את היכרותו עם היצירות האמורות.

העובדה כי, למעט פילון, הפילוסופיה היהודית השיטתית צמחה תחת האסלאם, ומכאן חשיבותו המכרעת של האסלאם לשם הבנה של פריחתה של הפילוסופיה הערבית־היהודית, זכתה להכרה זה מכבר. כפי שציין כבר שלמה פינס, "בתחום הספרות הפילוסופית [...] נזקקו הוגי־הדעות היהודיים בראש וראשונה לספריהם של הוגי־דעות מוסלמיים", ואילו "התייחסותם אל תורות קודמיהם היהודיים היא נדירה, ונודעת לה חשיבות משנית בלבד".⁷ הערכה זו אומצה במלואה בספר זה. יתרה מזאת: אימוצה בתחום הפילוסופיה מוביל גם לשינוי נקודת המבט בתחומים האחרים. פילוסוף שהיה משוקע עד כדי כך בפילוסופיה אסלאמית, והשתמש בה לגיבוש שיטתו שלו, לא היה יכול להתנתק מן התרבות האסלאמית כשפנה לסוגים אחרים של פעילות אינטלקטואלית – פרשנות, תיאולוגיה או כתיבה

6 ראו, למשל, עברי, יחסו של הרמב"ם: 62, וכן פינס, המקורות הפילוסופיים: 150 (על חיבוריו העצמאיים של אבן רשד); לנגרמן, הטענה להשפעה של אלעז'זאלי. וכן ראו פרק שני, הערה 3, ופרק שלישי, עמ' 93 להלן.

7 פינס, בין מחשבת ישראל: 178.

פולמוסית. אני מניחה אפוא שבכתיבתו ההלכתית, למשל, הרמב"ם המשיך לא רק את המסורת הגאונית, אלא אף שילב את השפעתו של ההקשר התרבותי הלא־יהודי.

המחקר המודרני מתייחס לעתים קרובות בחשדנות לחיפוש השפעות. רבים סבורים כי "חקר המקורות", אשר שם את הדגש על רכיביה הנפרדים של כל שיטה נתונה, ממעיט בערך המקוריות של אותה שיטה ומטה את תשומת הלב המחקרית מן התכנים והרעיונות המובעים בה לתולדות מסירתם. כשאין מנוס מהכרה בגלגוליהם הקודמים של הרעיונות מעדיפים בימינו החוקרים להתמקד במנגנוני הניכוס, והמילה "השפעה" מושמת לעתים קרובות, בחיך ספקני, בין מירכאות. המחקר הנוכחי מתייחס לזיהוי של השפעות ישירות שעד כה לא זכו להכרה כאל כלי חיוני מבחינת ההיסטוריון של הרעיונות והלכי הרוח. זיהוי של השפעות הוא בעל חשיבות מרכזית בניסיונו לאמוד את עומק זיקתו של הוגה לסביבתו. הוא מאפשר לנו להפוך סביבה זו מרקע ציורי לעולם חי ופועם שבתוכו פועל ההוגה. בנוגע לרמב"ם, לא זו בלבד שזיהוי ההשפעות אינו מעמעם את מקוריותו, אלא להפך: הוא מאפשר לנו להוסיף עומק לאישיותו, לדרכי המחשבה שלו ולכשרונו היצירתי בזיהוי הפוטנציאל הגלום בחומרי הגלם שעמדו לפניו ובשימוש בהם.

הרעיון המרכזי העומד בבסיס ספר זה הוא האמונה בחשיבותה המכרעת של גישה מולטי־פוקאלית לחקר ההיסטוריה האינטלקטואלית של עולם האסלאם בימי הביניים. חקירה המתמקדת בתוצריה של קהילה דתית אחת בלבד, המעיפה מבט מדי פעם בפעם – כדי לצאת ידי חובה – לשאר חלקיו של התשבץ הדתי, דומה להסתכלות בעין אחת בלבד, וסביר שתעלה ממנה תמונה שטוחה ודו־ממדית. העיון בהיסטוריה האינטלקטואלית היהודית והמוסלמית יחדיו הוא תנאי בל יעבור אם אנו חותרים לקבל תמונה נכונה ועגולה של ההיסטוריה הזאת. ככלל, כדי לקבל תמונה תלת־ממדית באמת נחוצה למעשה גישה תלת־ממדית שתיתן את הדעת גם על ההקשר הנוצרי. אף שבהיסטוריה האינטלקטואלית של אלאנדלוס (ספרד המוסלמית) תפקידם של הנוצרים היה שולי באופן יחסי, הם מייצגים בכל

זאת רכיב חיוני בתשבץ צמיחתה של תרבות זו. לשם יישום נאות של הגישה המולטי-פוקאלית אין די במחקר מקביל אך נפרד של הקהילות השונות. יתרה מזאת: באותו עולם אינטלקטואלי מורכב, רעיונות זורמים ומתערבבים זה בזה ומתעלמים במצח נחושה מגבולות קהילתיים. זרימת הרעיונות לא הייתה מעולם חד-כיוונית או לינארית, אלא תנועת רצוא ושוב שיצרה את מה שהצעתי לכנות "אפקט המערבולת": כשזולג רעיון, כטיפה של נוזל צבעוני, אל המערבולת, הוא צובע בסופו של דבר את כלל המים. כדי לעקוב אחר תנועתם של רעיונות אלה, ולהבין כיצד תרם הוגה מסוים לזרימתם, עלינו לראות את התמונה המלאה.

מטאפורת המערבולת עשויה גם לכטא אחדים מן הקשיים הכרוכים בגישתנו. פשוט בהרבה להתחקות אחר נתיביהם של זרמים נפרדים ומגמות המשורטטות בקווים נקיים מאשר לשחזר את הדרך שבה תרמו למערבולת. כשהתחלתי לחשוב על כתיבת ספר זה תכננתי לגשת אל החומרים שהוטמעו בהגותו של הרמב"ם על פי מקורם בקהילות השונות. פירוש הרבר היה, למשל, לכתוב סעיף אחד על הכלאם המוסלמי, אחר על הכלאם היהודי ושלישי על התיאולוגיה הנוצרית. אך התוכנית המקורית התבררה ככלתי ניתנת לכיצוע: אי אפשר לדון בנפרד בגישתו של הרמב"ם לכלאם היהודי ולכלאם המוסלמי או הנוצרי.

הפרק הראשון של הספר משמש הקדמה: הוא דן במשמעות הכינוי "ים-תיכוני" ובמידת היותו ישים או מועיל לצורכי המחקר על הרמב"ם. כן מוצגת בו "ביוגרפיה ים-תיכונית" של הרמב"ם, המכנינה את הקרקע לפרקים הבאים, אשר ניתן לראות בהם מקרי בוחן הנוגעים בנקודות מפתח בהגותו של הרמב"ם. הפרק השני מוקדש לעולמה של התיאולוגיה כפי שהרמב"ם חי אותו: תיאולוגיה אורתודוקסית יהודית, נוצרית ומוסלמית מחד גיסא, ומינות מאידך גיסא. הפרק השלישי מתמקד בזרם תיאולוגי ייחודי המשמש רקע לתקופה המעצבת בחייו של הרמב"ם: המוחרדון, וההשפעה העצומה, שלא זכתה להכרה, שהייתה להם על הגותו של הרמב"ם בכל התחומים. הפרק הרביעי בוחן את גישתו של הרמב"ם לדת: החל בניתוח הצאבאים והעבודה

הזרה, דרך תפיסתו את ההיסטוריה של האסלאם, וכלה בעמדתו ביחס לגוּוּנְיָהּ השונים של הדתיות העממית. הפרק החמישי מעיין בגישתו המדעית של הרמב"ם כפי שהיא באה לידי ביטוי בעיסוקו כרופא מחד גיסא ובגישתו לפסאודו־מדע מאידך גיסא. הפרק השישי מבקש לבחון היבטים שונים של השלמות האנושית לפי הרמב"ם: מעבר לעולם הזה (בעולם הבא או לאחר תחיית המתים) או בקרבו, כחלק מן החברה. אחרית הדבר מציגה בקיצור את ההשלכות של מקרי הבוחן על חקר הרמב"ם בפרט ועל חקר ההגות היהודית והאסלאמית בכלל.

הספר הנוכחי צמח, כדרכם של ספרים, מעבודתי במשך שנים בהוראה ובכתיבה. חלק מן החומרים הנכללים בו התפרסמו לראשונה במהדורה האנגלית, ואילו חלק אחר מתבסס על פרסומים קודמים. פרסומים אלו התמקדו בהיבטים ספציפיים בהגותו של הרמב"ם, והתמונה שעלתה מהם הייתה בהכרח מוגבלת בהיקפה. באמצעות שילובם בדיוקן שלם אני מקווה להראות שהמאפיינים שעליהם הצביעו בהגותו של הרמב"ם לא היו אפיזודות בלבד, רגעים או הבזקי ברק במחשבת הרמב"ם, אלא שאכן זה היה עולמו.